

Joanna Kowalik
(Archiwum Państwowe w Lublinie Oddział w Radzynie Podlaskim)

Dobra ziemskie Radzyń Podlaski w posiadaniu rodu Szlubowskich¹

Dobra radzyńskie pozostawały w posiadaniu rodu Szlubowskich przez stulecie, w latach 1834-1939. Był to okres zasadniczych przemian w kraju w dziedzinie życia politycznego, społecznego i gospodarczego, w których Szlubowscy czynnie uczestniczyli. Na szczególną uwagę zasługuje ich aktywność na polu gospodarczym, którą tutaj pragniemy przedstawić poprzez charakterystykę ekonomicznego funkcjonowania dóbr radzyńskich za poszczególnych sukcesorów z rodziny Szlubowskich.

Wśród właścicieli dóbr radzyńskich w XIX w. należy wymienić Annę Sapieżynę z Zamojskich (lata 1802-1823), a następnie jej córkę, również Annę, żonę księcia Adama Czartoryskiego (lata 1823-1832). Początek historii rodziny Szlubowskich w Radzynie to lata trzydzieste XIX stulecia. W wyniku zaangażowania ówczesnych właścicieli dóbr radzyńskich – Anny i Adama Czartoryskich – w walkę o niepodległość w okresie powstania listopadowego, majątkowi groziła konfiskata. W celu uchronienia dóbr sprzedano je za pośrednictwem Konstantego Zamojskiego. Zapis sprzedaży pochodzi z 30 stycznia 1834 r., na mocy tego aktu dobra za sumę 1158800 zł polskich nabył Antoni Korwin Szlubowski – dziedzic dóbr Hołowno, Grabówka, Mostów, Piechów i Antopol w powiecie włodawskim².

Do dóbr, zwanych „Dobrami Radzyń Miasto”, położonych w powiecie i obwodzie radzyńskim, a województwie podlaskim, należała: część miasta Radzyna z

¹ Referat wygłoszony podczas sesji naukowej *170 lat Korwin Szlubowskich w Radzynie*. Radzyń Podlaski 2 X 2004 r. (przyp. red.).

² Archiwum Państwowe w Lublinie Oddział w Radzynie Podlaskim (dalej APL O/Radzyń), Hipoteka w Radzynie, sygn. VII/151, k. 5 - księga hipoteczna dóbr ziemskich Radzyń Miasto.

folwarkiem Kozirynek, część na Rabsztynie i Zabelu, część Krasewa i Olszewnicy oraz wsie i folwarki Niewęgosz, Białka, Biała, Siedlanów, Branica, Zbulitów i Chomejowa Wola³. Antoni Szlubowski w listopadzie 1834 r. dokupił również część wsi Olszewnica, zwanej Krassowską, a w 1839 r. dobra Krasew Wielki z częściami na Krasewie Starym i Nowym⁴.

Nowy właściciel rozpoczął zabiegi, które miały na celu podniesienie dochodów z majątku. W 1835 r., aby pozyskać dodatkowe fundusze na planowane inwestycje, oddał w dzierżawę folwark Siedlanów⁵. Umowa została zawarta na okres sześciu lat i była formą zastawu w zamian za pożyczone 50 tys. zł. Ponadto w 1837 r. Antoni na okres 3 lat wydzierżawił folwark Biała. Na konto czynszu dzierżawnego, który miał wynosić 7 tys. zł. rocznie, wypożyczył 60 tys.⁶ Wśród wymienianych przez źródła przedsięwzięć pojawia się fabryka porteru krajowego, na założenie której otrzymał pozwolenie we wrześniu 1836 r.⁷ Przy ulicy Warszawskiej w Radzynie rozpoczął budowę domu zajezdnego ze stajnikami i sklepikami⁸, na którą pożyczyl 3 tys. rubli srebrnych.

Ponadto w wyniku zabiegów Antoniego oraz starań mieszkańców Rada Administracyjna Królestwa Polskiego w 1840 r. przywróciła miastu 4 jarmarki, nadane jeszcze przez Augusta II 11 grudnia 1742 r., przypadające na niedzielę zwaną sześćdziesiątnicą, na dzień św. Antoniego Padewskiego, św. Rozalii i św. Konrada biskupa⁹.

Pierwsza połowa XIX w. to okres, w którym w rolnictwie wzrosła opłacalność hodowli. Domeną hodowli ówczesnych dworów były owce. 18 lutego 1834 r. Antoni pożyczyl z Banku Polskiego 200 tys. zł. na, jak podaje źródło, „rozkrzewienie owczarni wzorowej i inwentarzy”¹⁰. Zarówno sprzyjające warunki gospodarcze jak i starania właścicieli przyczyniły się do tego, że owczarnia w dobrach radzyńskich była faktycznie wzorową. W drugiej połowie XIX w. zaliczano ją do najznakomitszych w powiecie (1837 r. – 2000 sztuk; 1886 r. – 4300 sztuk)¹¹. Częstym następstwem hodowli owiec był zabór pastwisk gromadzkich przeznaczanych teraz na wypas owiec folwarcznych. Prowadziło to do sporów dziedzica z okoliczną ludnością. W 1837 r. do Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych wpłynęły pisma mieszczan Radzyna, w których skarżyli się na Antoniego Szlubowskiego za to, iż ten pod pretekstem połączenia gruntów należących do radzynian i, jak podawał – dla ich wygody, chciał za-

³ Tamże, k. 1-2.

⁴ Tamże, k. 5.

⁵ Tamże, k. 115-117 – akt z 24 VII/5 VIII 1835 r. Kancelarii Ziemiańskiej Województwa Podlaskiego w Siedlcach.

⁶ Tamże, k. 126 – akt z 8/20 II 1838 r. Kancelarii Ziemiańskiej Guberni Podlaskiej w Siedlcach.

⁷ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (dalej: AGAD), Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych (dalej: KRSW), sygn. 3914 – pismo Komisji Województwa Podlaskiego do KRSWD i OP z 10/22 IX 1836 r.

⁸ APL O/Radzyń, Hipoteka w Radzynie, sygn. VII/151, k. 46.

⁹ AGAD, KRSW, sygn. 3915 – decyzja KRSW z 15/27 III 1840 r.

¹⁰ APL O/Radzyń, Hipoteka w Radzynie, sygn. VII/151, k. 111.

¹¹ *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, Warszawa 1888, t. 9, k. 482; AGAD, KRSW, sygn. 3915.

mienić własne nieurodzajne, niskie i zalewane wodą pola na lepsze¹². Do zamiany tej wprawdzie nie doszło, Antoni zabronił mieszczanom jednak paść swój inwentarz na wspólnych pastwiskach.

Z małżeństwa z Kunegundą z Karskich Antoni Szlubowski miał pięcioro dzieci: Józefa, Stanisława Floriana, Feliksa, Marię – żonę Andrzeja Korwin Piotrowskiego i Konstancję – żonę Edwarda hrabiego Łubieńskiego.

10 stycznia 1841 r. Antoni dokonał pierwszego podziału majątku, w którym przeznaczał część dóbr radzyńskich – folwarki i wsie Branica i Niewęgłosz, folwark Stasinów i wieś Zbulitów – oszacowaną na 600 tys. zł. pol., dla syna Józefa¹³. Dodatkowo w lipcu tego roku sprzedał on Józefowi folwark Siedlanów za sumę 21 tys. zł. pol.¹⁴ W następnym roku ta część majątku została uregulowana w oddzielnej księdze hipotecznej pod nazwą Dobra ziemskie Branica stając się samodzielnym majątkiem, wyłączonym z dóbr radzyńskich¹⁵. W 1842 r. również oddzielną księgę założono dla części dóbr Chomejowa Wola¹⁶. Dobra ziemskie Chomejowa Wola obejmowały wieś Chomejowa Wola, folwark Olszewnica z częścią na wsi Olszewnicy Krassowskiej i częściami na wsiach Krasew, z młynem Ruda i Olszewnica¹⁷. W lutym 1843 r. Antoni i Kunegunda Szlubowscy dokonali kolejnego działu majątkowego. Schedę pierwszą, czyli miasto Radzyń, folwark Kozirynek z wsią Kozirynek, folwark Marynin, wsie Pludy i Zabiele, folwark Biała z wsią Biała i nomenklaturą Gradowiec z młynami na Gradowcu i Radzyniu, folwark Białka i Białeczka z wsią Białka i folwark Kostunin z wsią Główne, oszacowane na milion zł. pol. czyli 150 tys. rubli srebrnych, przeznaczono Stanisławowi Szlubowskiemu. Właścicielką dóbr ziemskich Chomejowa Wola została Konstancja Szlubowska¹⁸. Feliks i Maria otrzymali dobra położone w obwodzie włodawskim (Feliks – Hołowno i Antopol, Maria – Piechy). Na mocy aktu z października 1849 r. Stanisław – właściciel dóbr radzyńskich odkupił od Konstancji jej część, czyli dobra Chomejowa Wola, którymi do tej pory tylko zarządzał¹⁹.

Stanisław – dziedzic Radzynia – po swym ojcu przejął również sprawy, które początek miały za jego życia. W dbaniu o poprawę stanu finansowego dóbr wykazał się energią i przedsiębiorczością. W celu podniesienia dochodów majątku Stanisław rozpoczął prowadzenie Fabryki Cukru z Buraków. Na jej rozwój od Banku Polskiego w 1848 r. pożyczył 70 tys. zł. pol. (10500 rubli srebrnych). Sumę tę, zapisaną w dziale IV księgi wieczystej²⁰, zobowiązał się spłacić w ciągu 12 lat, w dwóch równych pół-

¹² AGAD, KRSW, sygn. 3915 – pismo mieszkańców miasta Radzynia do KRSWD i OP z 21 V/2 VI 1837r.

¹³ APL O/Radzyń, Hipoteka w Radzyniu, sygn. VII/151, k. 189-195 – akt z 10/22 I 1841 r. w Kancelarii Hipotecznej w Siedlcach.

¹⁴ Tamże, k. 201-205 – akt z 8/20 VI 1841 r. w Kancelarii hipotecznej w Siedlcach.

¹⁵ Tamże, sygn. VII/19 – księga hipoteczna Dóbr ziemskich Branica.

¹⁶ Tamże, spis zd.-odb. nr 2 poz. 11; Hipoteka w Lubartowie, Księga hipoteczna Dóbr ziemskich Chomejowa Wola.

¹⁷ Tamże.

¹⁸ Tamże, k. 19-21.

¹⁹ Tamże, k. 39-42.

²⁰ APL O/Radzyń, Hipoteka w Radzyniu, sygn. VII/151, k. 47.

rocznych ratach. Fakt, że niniejsza pożyczka została spłacona zgodnie z przepisami – 30 czerwca (11 lipca) 1860 r., może świadczyć o pomyślnym rozwoju zakładu. Prawdopodobnie była to jedna z pięciu pierwszych cukrowni, jakie w tym czasie powstały w Królestwie Polskim.

Jednym z ważniejszych źródeł dochodów w majątkach był przywilej propinacji, czyli monopol produkcji i wyszynku alkoholu w dobrach, przyznawany dziedzicom. Na podstawie korespondencji komisji rządowej spraw wewnętrznych z lat trzydziestych i czterdziestych XIX w. łatwo ustalić, że w przypadku dóbr radzyńskich odgrywał on bardzo ważną rolę i dochodziło w tej kwestii do sporów. Stronami tego sporu byli właściciele Radzyna i jego mieszkańcy. Mieszczanie, powołując się na przywileje królewskie, potwierdzone przez Eustachego Potockiego 18 sierpnia 1762 r., starali się odzyskać prawo do produkcji i handlu alkoholem. Antoni, a następnie Stanisław, Szlubowscy zapewniali natomiast, że prawo to nabyli wraz z dobrami od poprzednich właścicieli. W latach 1836–1853 zarówno jedna, jak i druga strona zwracała się w tej sprawie do władz²¹. Rozpatrywano ją kilkakrotnie. Początkowo, z powodu braku dowodów (zaginionych przywilejów miejskich) nie wydano konkretnych decyzji. Dopiero po analizie odnalezionych dokumentów ustalono, że prawo takie mieszkańcy posiadali, jednak z powodu konkurencji z opłatami ustalonymi przez księcia Czartoryskiego, który w 1828 r. wydzierżawił tzw. „dochody konsumpcyjne” w Radzynie, mieszczenie zaprzestali wyrobu trunków²². W ostatecznej decyzji Rady Administracyjnej Królestwa Polskiego zaproponowano rozstrzygnięcie tego sporu na drodze sądowej. Przed sądem również polecano rozstrzygać skargi mieszczenie w sprawie powinności i obowiązków wobec właściciela dóbr. Radzynianie skarżyli się bowiem na Stanisława, iż ten nakładał na nich dodatkowe obciążenia²³. W tej kwestii władze próbowały również nakłonić dziedzica do zamiany powinności (robocizny) na opłatę pieniężną (czynsze) i zawarcie dobrowolnego układu z poddanyimi²⁴. Z danych zawartych w sprawozdaniu z 1865 r. wynika, że żadna z wniesionych spraw nie została rozstrzygnięta. Mieszczanie, którzy zdecydowali się na ich przeprowadzenie wycofywali się z powodów finansowych²⁵.

Już od pierwszych lat po przybyciu rodziny Szlubowskich do Radzyna istotnym zagadnieniem w stosunkach z miastem okazała się sprawa dochodów z tzw. „targowego i jarmarcznego”. Pobieraniem opłat wnoszonych przy wjeździe do miasta w dniu odbywających się targów i jarmarków zajmowali się dzierżawcy, wybierani drogą licytacji, najczęściej na rok. Wylicytowana suma wpłacana do kasy miejskiej była jedynym dochodem Radzyna. Tymczasem dzierżawcy często nadużywali swoich praw np. pobierając opłaty od włościan dóbr radzyńskich przybywających do miasta lub też wspomniane opłaty znacznie zawyżali. Przeciwno takiemu postępo-

²¹ AGAD, KRSW, sygn. 3915-3917.

²² Tamże, sygn. 3917.

²³ Tamże, sygn. 3916.

²⁴ Tamże.

²⁵ AGAD, KRSW, sygn. 3917 – *Wiadomości statystyczne o mieście Radzynie w pow. Radzyń, obwodzie Radzyń położonym pod względem gruntowych jego praw i obowiązków z 16/28 XI 1864 r.*

waniu protestowali często Szlubowscy, którzy sami również kilkakrotnie starali się o wydzierżawienie dochodu. Zależało im jednak na dzierżawie trwającej dłużej niż rok, miasto natomiast obawiało się utraty kontroli nad tym dochodem, a w perspektywie wielu lat strat finansowych.

Kolejną z decyzji Szlubowskich, wypływających z dbałości o finanse były starania o wyłączenie „osady pałacowej” z terenów miejskich. Sprawę zapoczątkował Antoni w 1843 r. tłumacząc, że skoro pałac znajdował się poza terenem Radzyna, w granicach folwarku Kozirynek, miasto niesłusznie pobiera zeń podatek (podymne). Władze rządowe, nie posiadając dostatecznych dowodów na poparcie argumentów dziedzica (dawnych dokumentów, które pozwoliłyby ustalić pierwotną lokalizację pałacu), oraz podkreślając rangę budynku dla miasta z racji znajdujących się w nim urzędów (w pałacu bowiem znajdowała się siedziba władz powiatu, Sądu Okręgowego, Kasy Powiatowej, Regenta Kancelarii, Magistratu Miasta z Kasą Miejską i Aresztem Detencyjnym oraz mieszkania urzędników)²⁶, poparły mieszczan, którzy ostro protestowali, upatrując się w staraniach Szlubowskiego jedynie chęć uchYLENIA się od opłat i zaszkodzenia miastu. Kwestię tę rozstrzygnięto dopiero w 1853 r. Namiestnik Królestwa Polskiego wydał decyzję o wyłączeniu pałacu spod jurysdykcji miejskiej i włączeniu do gminy wiejskiej, pod warunkiem jednak wystawienia przez Stanisława Szlubowskiego odpowiedniego gmachu dla urzędów miasta²⁷.

Niezwykle ważnym wydarzeniem w dziejach majątku radzyńskiego była realizacja aktu uwłaszczeniowego z 2 marca 1864 r. Zniesienie pańszczyzny i przekazanie ludności wiejskiej i mieszczanom ziemi w sposób poważny zmniejszyło obszar dotychczasowej własności dworskiej. Zmiany wynikłe z tej regulacji zapisano w dziale pierwszym księgi wieczystej dóbr. A mianowicie: w mieście Radzyń „odpadło na rzecz uwłaszczonych mieszczan gruntu morgów 2403 prętów 229 dla 320 osad”; ze wsi Kostunin i Główne – 40 morgów 268 prętów dla 16 osad; ze wsi Rabsztyn – 7 morgów 154 prętów dla 7 osad. Następnie: we wsi Płudy odpadło 731 morgów 78 prętów dla 19 osad; we wsi Białka – 800 morgów 222 pręty dla 36 osad; we wsi Biała – 1170 morgów 236 prętów dla 50 osad; we wsi Kozirynek – 280 morgów 156 prętów dla 33 osad; we wsi Zabiele – 352 morgi 81 prętów dla 20 osad²⁸. Łącznie odpadło 5785 morgów 855 prętów. Omówienie tego zagadnienia, jego skutki ekonomiczne i społeczne dla dóbr zasługuje na oddzielne opracowanie.

Stanisław, ożeniony z Bronisławą Korwin Prendowską, miał czworo dzieci: Henryka (ur. 1852), Bronisława (ur. 1855) żonatego z Zofią z Chłapowskich, Marię za Gustawem hrabią Łubieńskim i Konstancję, żonę Ludomira księcia Woronieckiego. Po jego śmierci w 1877 r. spadkobiercami dóbr radzyńskich, w czterech równych częściach zostały wszystkie dzieci. W 1896 r. obie siostry prawa do dwóch części przypadającego im spadku przeniosły na Bronisława²⁹. Henryk natomiast otrzymał dobra ziemskie Białka i Kostunin, uregulowane w oddzielnej księdze. Majątek radzyński

²⁶ Tamże, sygn. 3915 – pismo mieszkańców Radzyna z 5 IV 1843 r do KRSW.

²⁷ Tamże.

²⁸ APL O/Radzyń, Hipoteka w Radzynie, sygn. VII/151, k. 2.

²⁹ Tamże, k. 4-5.

pod koniec XIX w. zajmował drugie co do wielkości (po majątku międzyrzeckim) miejsce w powiecie³⁰.

W dążeniu do zwiększenia dochodów dóbr Szlubowski musiał napływające środki finansowe przeznaczać na inwestycje przemysłowe, na unowocześnianie gospodarki. Fakt ten ograniczał możliwości przeznaczania odpowiednich kwot na konserwację i kosztowne utrzymanie pałacu. Sytuacja ta pogorszyła się po pierwszej wojnie światowej. Postoje wojsk spowodowały znaczne zniszczenie pałacu. Wycofujące się w drugiej połowie 1915 r. oddziały rosyjskie wywoziły z pałacu radzyńskiego wartościowe obrazy, portrety królów polskich oraz gobeliny³¹. Dalsze zniszczenia dokonały stacjonujące od września 1915 do późnej jesieni 1918 r. oddziały niemieckie, okupujące ziemie Królestwa Polskiego po wycofaniu się wojsk rosyjskich. Oprócz pałacu ucierpiało i miasto, i dobra radzyńskie. Radykalne pogorszenie się sytuacji materialnej zmusiło Bronisława i Zofię Szlubowskich do przekazania pałacu wraz z najbliższym otoczeniem (łącznie 35 morgów) władzom II Rzeczypospolitej. Stosowne dokumenty podpisano w Warszawie 29 maja 1920 r.³² Szlubowscy natomiast osiedlili się w pałacyku na Guberni.

Ponadto w 1929 r. od dóbr radzyńskich odpadła część zwana Dobrami Białka i Kostunin³³. Właścicielem majątku od 1879 r. był Henryk, a po jego śmierci całość otrzymała Bronisława Doria Dernałowiczowa, córka Konstancji Woronieckiej.

W okresie międzywojennym dobra radzyńskie uległy kolejnym uszczupleniom, zarówno w wyniku drobniejszych sprzedaży osobom prywatnym i instytucjom państwowym, jak też w wyniku realizacji reformy rolnej z 1926 r. Z dóbr Radzyń Miasto i Chomejowa Wola rozparcelowano wówczas 212,3883 ha.

Bronisław Korwin Szlubowski zmarł 20 grudnia 1939 r. w Warszawie. Ponieważ nie miał dzieci, jeszcze w 1938 r. usynowił synów Waldemara i Bronisławy z księżąt Woronieckich małżonków Doria Dernałowicz – Stanisława i Adama, uznając ich tym samym za swych prawnych spadkobierców³⁴.

W okresie II wojny światowej dobra radzyńskie podzieliły jednak losy innych majątków ziemskich. Zgodnie z rozporządzeniem Generalnego Gubernatora z 24 stycznia 1940 r. zostały skonfiskowane i objęte niemieckim zarządem. W 1944 r. majątek o Dobra Radzyń Miasto przestał istnieć. Całość przejęto „na cele reformy rolnej na mocy dekretu Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z 6 września 1944 r.”

Zachowane materiały archiwalne pozwoliły w tej pracy przedstawić dokładniej działalność gospodarczą właścicieli Radzynia w ich relacji z miastem w okresie początkowym, którego datą graniczną jest rok 1864. Jednakże historia tych dóbr to zagadnienie bardzo szerokie, niosące wiele złożonych aspektów o charakterze społecznym, politycznym i ekonomicznym, które bez wątplenia zasługują na pogłębione badania i na pełniejsze opracowanie.

³⁰ SGKP, Warszawa 1888, t. 9, k. 482.

³¹ APL O/Radzyń, Hipoteka w Radzynie, sygn. VII/153, k. 10.

³² Tamże, k. 4-8 - akt notarialny z 29 maja 1920 r. w kancelarii Mariana Kurmana z-cy notariusza w Warszawie (Nr rep. 1387).

³³ APL O/Radzyń, Hipoteka w Radzynie, Księga hipoteczna Polwark Białka i Kostunin vel Główne i Bialeczka, sygn. VII/23.

³⁴ APL O/Radzyń, Hipoteka w Radzynie, sygn. VII/152 - akt przysposobienia z 20 VI 1938 r.